

Jan Hus a nabodenička

JANA PLESKALOVÁ

(Příspěvek vznikl s podporou projektu GAČR č. 405/03/1418 Dějiny české jazykovědné bohemistiky)

Je obecně rozšířeno, že Jan Hus je autorem originální pravopisné reformy, kterou navrhl ve svém latinsky psaném traktátu *De orthographia Bohemica*. Základem tohoto pojednání je myšlenka opuštění spřežkového pravopisu a jeho nahrazení grafickou soustavou, v níž se hlásky latině cizí označují pomocí diakritik kladených nad znaky pro hlásky příbuzné (výslovností blízké). K zachycení měkkých konsonantů a tvrdého *l* se nad příslušné písmeno klade tečka (tzv. nabodeničko krátké, *punctus rotundus*) - *ž, s, c, r, d, t, n, l*, k označení dlouhých vokálů čárka (tzv. nabodeničko dlouhé, *virgula*) - *á, é, í, ó, ú, ý*. Tento výklad se v menších obměnách traduje téměř ve všech dílech 2. poloviny 20. století, jež se nějakým způsobem dotýkají vývoje českého pravopisu (např. Havránek, 1936, s. 38; Cuřín, 1974, s. 109; Křístek, 1978, s. 697-698; Šlosar-Večerka, 1982, s. 68). Pro zajímavost ještě dodejme, že uvedené poučení o Husovi a diakritickém pravopisu patří k nemnoha pevně zafixovaným jazykovědným znalostem, které si absolventi středních škol do života odnášejí. Tuto skutečnost potvrzují např. posluchači oboru český jazyk a literatura Filozofické fakulty MU.

Při této příležitosti nebudu řešit otázku autorství onoho latinského traktátu ani problematiku jeho nejednoznačné datace (1406, 1410, 1411, 1412, 30.-40. léta 15. stol.) či nepřesného označování (spis vyšel podvkráté, a to vždy pod názvem *Orthographia Bohemica*: Šembera, 1857; Schröpfer, 1968). Cílem mého příspěvku bude sledování osudů termínů **nabodeničko krátké**, **nabodeničko dlouhé**, a to se zaměřením na jejich dodatečné spojení s tímto světoznámým spisem.

Jak bylo naznačeno výše, termíny nabodeničko krátké, nabodeničko dlouhé se v tomto latinském traktátu (dále *Orthographii*) vůbec nevyskytují. Diakritika jsou označována pouze termíny latinskými, a to *punctus rotundus* (diakritické znaménko ve funkci dnešního háčku) a *gracilis virgula* (diakritické znaménko ve funkci dnešní čárky). V závěru spisu se sice několik českých jazykovědných termínů objevuje, ale nabodeničko mezi nimi není. Vyvstává otázka, jak a kdy se tyto termíny dostaly do takové blízkosti *Orthographie*, že s ní začaly být spojovány. Např. Křístek (1978, s. 697-698) konstatuje: *... Jinak navrhuje Hus užívat pro zachycení hlásek, které latinská abeceda neobsahuje, znaků pro hlásky příbuzné, odlišených diakritickým znaménkem. Je jím tečka nad písmenem, tzv. nabodeničko krátké (punctus*

rotundus)... Délku samohlásek navrhoval Hus označovat čárkou nad písmenem (tzv. *nabodeničko dlouhé, virgula*)... “. Flajšhans (1924, s. 229) jde ještě dále: (Hus) ... přijal soustavu značek rozlišovacích, čárek a teček, jak jsme viděli již u skladatele Legend. Jenže Hus soustavu provedl veskrze a důsledně; dlouhou, tenkou čárkou (řikal jí 'nabodeničko dlouhé') označoval dlouhé samohlásky ..., tečkou ('nab. krátké') označoval souhlásky znění od latiny odchylného... - a všechny ty své zásady uložil v latinském traktátě o pravopise... Formulace spojující oba termíny (latinské i české) mohou být chápány tak (a jak mi mnozí studenti potvrdili, opravdu tak chápány jsou), že nabodeničko krátké i dlouhé se v Orthographii vyskytují, a to jako staročeské ekvivalenty lat. termínů *punctus rotundus* a *virgula*.

O diakritickém pravopise se zmiňují všechny gramatiky 16.-18. století, ale žádná z nich nabodeničko krátké či dlouhé neuvádí. Např. B. Optát (1533) a později J. Blahoslav (1571) užívají termínů *tenká čárka* (diakritické znaménko nad vokály) a *vršek* (diakritické znaménko nad konsonanty), příp. *puňkt, puňktíček*, M.V. Štejer (1668) hovoří o proužku, čárečkách (diakritické znaménko nad vokály) a puňktíčku či puňktíku (nad konsonanty), Tomsa (1793, s. 5) k nim přidává kolečko nad *ů* apod. Z uvedeného vyplývá, že termíny se základem *nabodeničko* nemohly být v té době rozšířené. Je tedy více než pravděpodobné, že k jejich spojení s (Husovou) Orthographií muselo dojít nejdříve v 19. stol. A opravdu tomu tak bylo.

V roce 1827 (podle Zibrta, 1903, a Flajšhanse, 1927) objevil Fr. Palacký v třeboňském archívu anonymní latinský traktát, který obsahoval originální návrh na diakritickou úpravu pravopisu. Nazval jej *Orthographia Bohemica* a po důkladném studiu přisoudil Husovi. V roce 1855 jej opsal a svůj opis postoupil k vydání Šemberovi. Při této příležitosti mu poslal i své výpisky z tematicky blízkého doslovu k bibli Šafhauzské (dále Doslov), jenž obsahoval zajímavé údaje o zásadách revize překladu a o jeho pravopise. Mezi nimi jsou poznámky vysvětlující užití diakritických znamének: ...*Také věz, ktož čteš v této biblí, kdež nalezneš nad i krátké nabodeničko, žeť má spěšně to slovo řčeno býti, jako takto: město latíně civitas; a kde dlouhé, že to slovo s prodlúžením má řčeno býti, jako takto: miesto, latíně locus etc.* (Výbor z české literatury doby husitské 2, 1964, s. 524). Šembera tento Doslov omylem pokládal za Husovu předmluvu k bibli a takto nazvaný (*10. Z bible Šafhausské, ...Z položené tu předmluvy Husovy...* Šembera, 1857, s. 44-45) jej vydal zároveň s Orthographií pod souhrnným názvem *Mistra Jana Husi Ortografie česká* (1857). Doslov

tvořil část Přídatku k Ortografii, kam byly zahrnuty všechny tehdy známé úryvky z Husových děl dokládajících jeho zájem o jazyk. Oba texty (Orthographii i Doslov) pak převzal Erben (1868, s. 260) jako vydavatel do sebraných spisů Husových a od té doby začaly být oba texty, jejichž autorství bylo přisuzováno Husovi, spojovány. Přestože se nabodeničko krátké vztahovalo v Doslovu pouze ke krátkému *i* jakožto protějšku *i* dlouhého, bylo později vztahováno především k termínu *punctus rotundus* užívanému nad konsonanty.

Podle mínění některých badatelů (J. Vlčka, F.M. Bartoše aj.) je Doslov dílem Husovým a vznikl v souvislosti s Husovým podílem na revizi českého biblického překladu (druhá redakce české bible). Je zachován ještě v tzv. Nymburské bibli z r. 1462. - Ale je třeba připomenout, že dodnes nebylo Husovo autorství jednoznačně prokázáno ani v případě Orthographie, ani v případě Doslovu (Vidmanová, 1982, s. 88; Kyas, 1997, s. 73,100-101).

Na počátku 20. století našel V. Flajšhans v pražském kapitulním rukopisu excerpta pořizená z jiného (nám neznámého) opisu tohoto traktátu, ale ani v těchto textech se nabodeničko neobjevilo. Opis byl zpřístupněn až ve vydání A. Vidmannové (1982).

Ti badatelé, kteří o Husově autorství obou děl nepochybují, začínají svá pojednání o spisku Orthographia Bohemica doplňovat údaji z Doslovu k bibli Šafhauzské, protože jej považují za součást Husových pravopisných bádání. Velmi názorná jsou v tomto ohledu díla Flajšhansova (1901, s. 155; 1924, s. 229), v nichž se oba texty dokonce volně prolínají. Tak se postupně vytváří a upevňuje spojení obou děl až do té míry, že se nabodeničko krátké/dlouhé klade s termíny v Orthographii užívanými na stejnou úroveň: *punctus rotundus*, tzv. nabodeničko krátké... Ještě Gebauer (1871, 1894) znalý těchto faktů nabodenička v souvislosti se spiskem Orthographia Bohemica neuvádí, ale heslo nabodeničko v jeho Slovníku staročeském ke správnému pochopení původu tohoto termínu mnoho nepřispělo. Autor hesla E. Smetánka svou zkratkovitou formulací opět navozuje dojem, že oba termíny (nabodeničko – *punctus rotundus*) patří k sobě, neboť jako pramen dokladu *nabodeničko krátké* uvádí: „*HusE. 3, 260 (z HusOrth)*“. (Gebauer, 1904, s. 438) (Za upozornění na pravé autorství děkuji dr. M. Homolkové z Ústavu pro jazyk český AV ČR.) Autoři historických mluvnic F. Trávníček (1935, s. 35-36) a později též i M. Komárek (1958, s. 65) se ve svých stručných exkurzech o vývoji pravopisu opřených o Gebauerovo Hláskosloví (1894) o nabodeničku vůbec nezmiňují, zato díla věnovaná vnějším dějinám češtiny je už uvádějí téměř pravidelně. První tak učinil B. Havránek (1936, s. 38) a ostatní v tom pokračují (Cuřín, 1974, s. 109; Křístek, 1978, s. 697-698; Šlosar-Večerka, 1982, s. 68). Jak bylo ukázáno výše, nikde v nich sice není explicitně řečeno, že se nabodenička v Husově Orthographii vyskytují,

ale stejně tak v nich nikde není konstatováno, že v Orthographii nejsou.

Není mnoho publikací, které se o nabodeníčcích zmiňují přesněji. Z 20. století jsou to např. K. Novák (1934, s. 68) odvolávající se na vydání Erbenových sebraných spisů Husových, dále Staročeský slovník (1968, s. 17), který v hesle nabodeníčko uvádí zmíněný doklad z bible Nymburské, a J. Vitr (1985, s. 163) citující jako pramen těchto termínů zase jen bibli Šafhauzskou. (V obou biblích, Šafhauzské a Nymburské, se text až na drobné lexikální a syntaktické odchylky shoduje; srov. ediční poznámku ve Výboru z české literatury doby husitské II, 1964, s. 531.)

Vyjdeme-li z toho pravděpodobnějšího předpokladu, že Hus je autorem spisku Orthographia Bohemica, pak se zdá, že nemohl být autorem Doslovu, a tedy ani tvůrcem termínů nabodeníčko dlouhé, krátké. Jak jinak bychom vysvětlili, že je nevedl v závěru Orthographie mezi jinými českými termíny, a co je ještě závažnější, proč by se ve svém traktátu Výklad viery, desatera božieho prikázanie a modlitby Páně (podle Šembery, 1857, s. 41, a Vitr, 1985, s. 174) uchyloval k obecnému opisu znameníčko svrchu, když by už jednou vymyslel a v Doslovu k bibli uvedl nabodeníčka. Ovšem tyto úvahy už zdaleka překračují rámec mého příspěvku.

Navzdory anonymitě děl Orthographia Bohemica a Doslov k bibli Šafhauzské a díky souhře různých náhod přežily termíny se základem *nabodeníčko*, ač doložené pouze v jediném textu uchovaném ve dvou biblích, až do 19. století, kdy byly pevně spojeny s Husovým jménem a zároveň s touto významnou osobností se vryly do paměti národa.

PRAMENY

Erben, K. J. (ed.) (1868): Předmluva z bible Šafhausské. In: *Jan Hus – Sebrané spisy české*. Praha.

Gebauer, J. (1904): *Slovník staročeský*. Praha. 2. vyd. Praha 1970: Academia.

Gramatika česká Jana Blahoslava (1571). In: M. Čejka - D. Šlosar - J. Nechutová (eds.), Brno 1991: MU Brno; v ní je text první české mluvnice (B. Optát, P. Gzell, V. Philomates, 1533) a Blahoslavův komentář otištěn paralelně.

Novák, K. (1934): *Slovník k českým spisům Husovým*. Praha: Česká akademie věd a umění.

Schröpfer, J. (ed.) (1968): *Hussens Traktat „Orthographia Bohemica“*. Die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste

zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute. Slavistische Studienbücher 4.
Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Staročeský slovník, sešit 1 (1968): Praha: Academia.

Šembera, A.V. (ed.) (1857): *Mistra Jana Husi Ortografie česká*. Zvláště vytištěna z Biblioteky slovanské vydávané Františkem Miklosičem. Vídeň: Leopold Sommer.

Výbor z české literatury doby husitské II (1964): K vydání připravili B. Havránek aj., Praha: ČSAV.

Štejer, M.V. (1668): *Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti*. 4. vyd. D. Nečas (ed.) (2001), Praha: Akropolis.

Tomsa, F. J. (1793): *Naučení, jak se má dobře česky psát. Pro české školy...* Praha: nákladem cís. král. normální školy.

LITERATURA

Cuřín, F. a kol. (1974): *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. 4. vydání, Praha: SPN.

Flajšhans, V. (1901): *Pisemnictví české slovem i obrazem od nejdávnějších dob až po naše časy*. Praha: nakl. Grosman a Svoboda.

Flajšhans, V. (1924): *Náš jazyk mateřský. Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovenštiny*. Praha: nákladem České grafické unie A.S.

Flajšhans, V. (1927): Zlomek Husova traktátu o pravopise. *Časopis Národního musea*, 101, s. 6-9.

Gebauer, J. (1871): *Příspěvky k historii českého pravopisu a výslovnosti staročeské*. Praha: E. Grégr.

Gebauer, J. (1894): *Historická mluvnice jazyka českého. I. Hláskosloví*. Praha a Vídeň: nákladem F. Tempského.

Havránek, B. (1936): *Vývoj spisovného jazyka českého*. Československá vlastivěda. Řada II. Praha: Sfinx, Bohumil Janda.

Komárek, M. (1958): *Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví*. Praha: SPN.

Křístek, V. (1978): Staročeské pravopisné systémy. Dodatek. In: J. Bělič - A. Kamiš -K. Kučera, *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, s. 693-698.

Kyas, V. (1997): *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad.

Šlosar, D.-Večerka, R. (1982): *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha: SPN (skriptum).

Trávníček, F. (1935): *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich A.S.

Vidmanová, A. (1982): Ke spisku Orthographia Bohemica. *Listy filologické*, 105, s. 75-89.

Vintr, J. (1985): Česká gramatická terminologie do r. 1620. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 31, s. 151-185.

Zíbrt, Č. (1903): Šafhauská bible. *Věstník České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění*, 12, s. 41-46.

RESUMÉ

Zusammenfassung

Jan Hus und die „nabodeníčka“

Der Beitrag befasst sich mit der Geschichte der orthographischen Termini „nabodeníčko krátké“ (= ein Punkt als diakritisches Zeichen über dem Buchstaben) und „nabodeníčko dlúhé“ (= ein Strich als diakritisches Zeichen über dem Buchstaben) unter besonderer Berücksichtigung ihrer nachträglichen Verbindung mit dem Traktat „Orthographia Bohemica“.